

Прогресс, 1990. – С. 644-706. 5. Гаєк Ф. А. Конституція свободи / Фрідріх А. Гаєк [пер. з англ. М. Олійник, А. Королишина]. – Львів: Літопис, 2002. – 556 с. 6. Гайндль В. Модернізація та теорії модернізації: приклад габсбурзької бюрократії / Вальтрауд Гайндль // Україна модерна. – 2000. – №1. – С. 89–100. 7. Клаузевиц К., фон. 1806 год [Електронний ресурс] / К. фон Клаузевиц. – М.: Госвоениздат Наркомата оборони ССРСР, 1937. – (Бібліотека інтернет-проекта «1812 год»). – Режим доступу: <http://militera.lib.ru/h /clausewitz2/01.html>. 8. Левинсон К. А. Чиновники в городах Южной Германии XVI–XVII вв.: опыт исторической антропологии бюрократии / К. А. Левинсон. – М.: ИВИ РАН, 2000. – 287 с. 9. Мизес Л., фон. Бюрократия / Людвиг фон Мизес [пер. с англ. Е. Журавской; под ред. Б. Пинскера]. – Челябинск: Социум, 2006. – 200 с. 10. Новиков К. Бюрократический централизм [Електронний ресурс] / Кирилл Новиков // Коммерсантъ Деньги. – 2008.03.03. – №8 (665). – Режим доступу: <http://www.kommersant.ru/doc-rss.aspx?DocsID=858089>. 11. А. де Токвіль. Давній порядок і революція / Алексіс де Токвіль [пер. з фр. Г. Філіпчук]. – К.: Юніверс, 2000. – 224 с. 12. Шумпетер Й. Капіталізм, соціалізм і демократія / Йозеф А. Шумпетер [пер. з англ. В. Ружицького та П. Таращука]. – К.: Основи, 1995. – 528 с. 13. Burin F. Bureaucracy and National Socialism: A Reconsideration of Weberian Theory / Burin Frederic S. // Reader in Bureaucracy [Ed. R. K. Merton]. – 3rd printing. – Collier-Macmillan Canada, Ltd., Toronto, Ontario. – November 1968. – P. 33–47.

УДК 321.01: 323.1

Ярина Турчин

Національний університет «Львівська політехніка»

ПРИНЦИП САМОВИЗНАЧЕННЯ НАРОДІВ | У ПОЛІТИЧНІЙ КОНЦЕПЦІЇ О. ЕЙХЕЛЬМАНА

© Турчин Я., 2011

Розглянуто політичні погляди О. Ейхельмана – відомого науковця, громадсько-політичного діяча та ідеолога українського національно-визвольного руху 1917–1920 рр. Проаналізовано його підхід до розуміння змісту принципу самовизначення націй та можливості його використання у вирішенні українського питання. Акцентовано увагу на механізмах реалізації принципу територіальної цілісності держави і захисту національних меншин, вироблених О. Ейхельманом. Доведено актуальність політологічних розробок ученого.

Ключові слова: О. Ейхельман, принцип самовизначення націй, принцип територіальної цілісності держави, захист національних меншин.

Yaryna Turchyn

PRINCIPLE OF SELF-DETERMINATION OF PEOPLES | IN THE POLITICAL CONCEPT OF O. EIHELMANN

Political views of O. Eihelmann a famous scholar, public and political figure and ideologist of Ukrainian national liberation movement of 1917–1920 are considered. His approach to declassification of the principle of national self-determination and its possible application for resolution of Ukrainian question is analyzed. The focus is on mechanisms of realization of the principle of territorial integrity of the state and protection of national minorities, worked out by O. Eihelmann. Relevance of political working-outs of the scientist is proved.

Keywords: O. Eihelmann, principle of national self-determination, principle of territorial integrity, protection of national minorities.

Сучасна держава визначає своєю метою захист від будь-яких дій, спрямованих на часткове або повне порушення національної єдності і територіальної цілісності країни. З огляду на це,

особливого значення набуває питання співвідношення територіальної цілісності держави та права націй на самовизначення як складових державного суверенітету. Самовизначення означає право народів вибирати такий шлях розвитку, що найбільшою мірою відповідає їхнім історичним, географічним, культурним, релігійним та іншим традиціям і уявленням. Зміст принципу самовизначення народів розкривається через суверенне право народу, незалежно від його чисельності, рівня розвитку, місця розселення тощо на вільне відокремлення від інших народів і утворення власної незалежної держави [10, с. 590].

З точки зору політичної практики, складним є питання про забезпечення гармонійної єдності принципу самовизначення народів і принципу територіальної цілісності держави. Адже саме на цьому ґрунті виникають міжетнічні конфлікти, як, наприклад, у Косово, Східній Осетії, Абхазії тощо. Відтак принцип самовизначення народів розглядається у поєднанні із механізмом захисту прав національних меншин, а тому є актуальним і для сучасної України.

Важливо розкрити зміст принципу національного самовизначення та шляхів його реалізації із використанням теоретичних підходів, вироблених українськими вченими-політологами кінця XIX – першої половини XX ст. Подібні дослідження активізувались у міжвоєнний період, коли українська національна еліта доводила легітимність державницьких устремлінь українського народу на міжнародній арені, посилаючись на принцип самовизначення націй. Адже після поразки визвольних змагань українського народу за політичну незалежність у 1917–1920 рр. значна частина української інтелігенції почала схилитися до ідей ліберальної демократії і віддавати перевагу ідеї громадянської та національної свободи, реалізації політичної незалежності. В такий спосіб ідея народницького ідеалізму поступово трансформувалася в ідею національно-державної незалежності. Це значною мірою пояснювалось прагненням українців вибороти власну незалежну державу у період, коли розвинені демократичні держави Західної Європи давно реалізували цю мету. Тобто у цьому випадку демократичне виступає як бачення майбутньої Української держави – і національної, і демократичної одночасно.

До принципу національного самовизначення неодноразово апелює й О. Ейхельман – відомий науковець, громадсько-політичний діяч, ідеолог Української революції 1917–1920 рр., трактуючи його, як важливу складову процесу державницьких устремлінь української нації. У політологічному ракурсі його окремі погляди висвітлювали В. Потульницький, О. Мошак, Ю. Манелюк і П. Стецюк. Більшість досліджень розглядають конституційні вподобання О. Ейхельмана. З-поміж них виділяються роботи А. Присяжнюка, Н. Єфремової, С. Кашенка, О. Мироненка, Д. Яневського та ін. Вивчаючи правові аспекти системи міжнародних відносин, до праць ученого звертались К. Савчук, Л. Заблоцька, В. Денисов. Отже, можемо констатувати факт відсутності наукових розробок, які розкривають підходи О. Ейхельмана до розуміння принципу самовизначення націй та його значення для реалізації державницьких устремлінь українського народу на початку XX ст.

Мета роботи – виявити особливості науково-теоретичного підходу О. Ейхельмана до розкриття внутрішнього і зовнішнього аспектів принципу національного самовизначення, а також його використання під час вирішення українського питання у міжвоєнний період.

Погляди О. Ейхельмана щодо політико-правових підстав українського народу на державне самовизначення значною мірою формувались під впливом теорії відомого позитивіста В. Вільсона (1856–1928), який розвинув ідеєю про право націй на самовизначення, відповідно до якої кожна нація може заснувати власну державу. Але в розумінні президента США, теза про «право народів на самовизначення» не мала етнічного аспекту, а насамперед була пов'язана із правом народу на становлення демократичної форми правління. Народ вважався не як етнічна спільнота, а як населення держави і сама держава [14]. В. Вільсон відкидав необхідність застосування сили для захисту міжнародного права, вважаючи, що для цього цілком достатньо світової суспільної думки й осуду з боку Ліги Націй. Основні пункти, які запропонував президент США на Версальській мирній конференції про «мир через право», «світову гармонію», стали фактичним втіленням теоретичних

принципів ідеалізму у реальних міжнародних відносинах. У своїх теоретичних роботах О. Ейхельман неодноразово апелював до принципу самовизначення націй В. Вільсона як правової підстави для реалізації політичної незалежності українців, а Лігу Націй розглядав як засіб цивілізованого мирного розв'язання міжнаціональних конфліктів, що виникли після Першої світової війни.

Подібної позиції дотримувався і перший президент Чехословацької Республіки Т. Масарик (1850–1937). У теоретичному полі питання самовизначення народів актуальним є його висновок про те, що поневолений народ навіть у найкультурнішій державі буває політично гнобленим і соціально визискуваним. Тому кожний свідомий народ прагне до власної держави [10, с. 865, 303; 11]. Схожі ідеї розвивав у своїх працях і О. Ейхельман, стверджуючи, що об'єднана державність має створити найпершу мету для усіх українців, а пріоритетного значення він надавав питанню захисту національних меншин у державі [6, с. 118].

У процесі наукових пошуків та аналізу подій національно-визвольних змагань 1917–1920 рр. учений виділив основні завдання державницьких устремлінь українців, а саме: жити на власній землі за повної політичної незалежності; всебічно розвивати свою національну культуру; будувати систему добросусідських і мирних відносин з усіма народами; відмежовуватись від будь-якої імперської політики; підтримувати стосунки з новоутвореними на теренах колишньої Російської імперії державами на основі вільних міжнародних договорів; розв'язувати міжнародні конфлікти через Третейський суд, якщо не відбудеться їхнє двостороннє попереднє вирішення між конфліктуючими державами або групами держав; добровільно приєднатися до міжнародних угод щодо роззброєння [3, арк. 90]. Першочерговою метою українського народу учений називає відновлення власної державності, її економічного добробуту та висловлює переконання у тому, що український народ на своїй землі може і хоче реалізувати проголошені цілі відповідно до своєї національної ідеології за умови цілком вільного вибору і співпраці з чужоземними капіталами та підприємствами [12, с. 202].

Усвідомлюючи, що визнання української державності значною мірою залежить від позиції європейських держав, О. Ейхельман не лише посилається на принцип самовизначення народів, а й наголошує на тому, що світові держави повинні надати практичну допомогу націям в його реалізації [16, с. 289–291]. Принцип самовизначення націй, проголошений американським президентом В. Вільсоном у 1918 р., учений назвав не теоретично-гуманітарною догмою, а основою дійсної політичної практики. Він, на переконання О. Ейхельмана, є обов'язковим для впровадження тими народами, які «... мають достатні і відповідні територіальні, етнографічні та громадсько-політичні й культурні умови, щоб творити свою власну, національну самостійну державу» [7, с. 152]. Українська нація, за твердженням О. Ейхельмана, цілковито відповідає задекларованим критеріям і має вагомі підстави, які надають їй повне право бути сильною, самостійною, національною державою, керуватися національним урядом і власною демократично-республіканською конституцією, укладеною на основі суверенної волі народу [12, с. 202].

Цілком очевидно, що основним способом здійснення права українського народу на самовизначення О. Ейхельман вважає створення незалежної та суверенної держави. Головними підвалинами теоретичної моделі державного устрою УНР О. Ейхельмана є ідеї народного суверенітету, соціальної справедливості і республіканізму Ж. Ж. Руссо. Широке втілення у його політологічних розробках мала ідея народного суверенітету з використанням форм представницької і прямої демократії, особливо інституту референдуму. Право референдуму О. Ейхельман визначає як безпосереднє народне голосування для вирішення питань щодо внесення змін до Конституції та звичайного законодавства, а також поодиноких питань із сфери державного управління. Його погляди відповідають сучасним політичним уявленням, коли референдум прийнято вважати головним елементом безпосередньої демократії. Поряд із парламентською процедурою референдум є інструментом законодавчого процесу. Оскільки рішення під час його проведення приймає весь народ, то сам референдум є виявом народного суверенітету [15, с. 278]. Отже, принципового значення учений надавав питанням конституційно-правового здійснення прямої демократії.

На нашу думку, іншою складовою принципу самовизначення націй О. Ейхельман визначав і право народу самостійно вибирати форми й характер державного правління, тобто пропагував ідею «права народу на демократію». Походження і ментальність населення-народу мають вирішальне значення для держави, констатує учений, адже «державу отримує усі свої духовні, всю свою фізичну міць і політичну силу із середовища населення-народу» [4, с. 7]. Такий тип населення прийнято називати державним суспільством. Він погоджується із думкою швейцарського юриста Й. Блюнчлі, що держава – це політично організований народ, її не можна трактувати лише як механічний урядовий апарат, а виключно як сукупність урядування і народу. Отже, державу О. Ейхельман визначає, з одного боку, як певну впорядковану систему, а з іншого, – як організованість народних мас, які значною мірою визначають могутність і траєкторію її розвитку.

Актуальним є те, що у своїх працях О. Ейхельман позитивно сприймає ідею багатоетнічної нації як основи політичної нації. В умовах сучасного світу, зазначає він, є неможливим провести остаточне територіальне розмежування між державами в такий спосіб, щоб не порушувати їхнього національного складу. У модерному політичному світі утворюються багатонаціональні держави. На цій підставі учений особливого значення надає питанню захисту національних меншин, встановленню їхньої національно-культурної автономії (наприклад, право навчати дітей у національних школах, вживати національну мову в офіційних установах, здійснювати національно-культурну працю тощо) [2, с. 29]. «На території У. Н. Р., — констатує він, — не дозволяється робити жодних перешкод для заховання й розвитку культури національних меншостей в усіх напрямках, що не загрожують державній цілісності У. Н. Р.» [7, с. 213]. Якщо до складу населення держави входять представники різних націй, то питання захисту національних меншин, їхньої національно-культурної автономії стає пріоритетним у державі. Пропозиції щодо захисту прав національних меншин повинні не лише фіксуватись документально, переконує учений, а й реалізовуватись у державно-політичній практиці. На думку сучасного українського правознавця А. Присяжнюка, О. Ейхельман, мабуть, вперше в Європі у своєму конституційному проєкті звернув увагу на питання захисту прав національних меншин і запропонував його вирішити з тих позицій, які характерні для сьогодення. Правовий статус осіб з національних меншин в УНР установлювався такий самий, як для українців. Вони не повинні були мати перешкод для реалізації своїх національно-культурних потреб [13, с. 146]. Отже, у своїх працях О. Ейхельман дотримується правового принципу рівності норм закону для усіх і рівності усіх перед законом, незалежно від національної та релігійної належності громадян. У такий спосіб учений намагався запобігти можливим негативним наслідкам впровадження принципу самовизначення націй, як, наприклад, штучний сепаратизм. Так, для збереження цілісності багатонаціональної держави, він пропагує і фіксує ідею права людини і кожного народу, захисту прав національних меншин, які проживають на території держави.

Цілком очевидно, що О. Ейхельман розмежовує поняття титульної нації і національної меншини, виділяючи тим самим різні форми реалізації їхнього права на самовизначення. У першому випадку йдеться про державне самовизначення, а у другому – недержавне. Вирішення цього питання, на думку О. Ейхельмана, потребує конкретизації змісту поняття «суб'єкт міжнародного права». Його погляди у цьому питанні значною мірою відрізняються від сучасних наукових підходів, які суб'єктами міжнародного права визнають насамперед держави, народи і нації, а також міжнародні організації, діяльність яких не суперечить основним принципам права. Учений не погоджувався з думкою тієї частини тогочасних правознавців, які вважали, що поняття «суб'єкт міжнародного права» є достатньо широким. «...Тільки держави, — наголошував О. Ейхельман, – ці політично міцні та організовані найвищі суспільні об'єднання людей є основними суб'єктами міжнародного права» [5, с. 128].

Беручи до уваги тогочасні політичні обставини й враховуючи демократичні принципи державного правління, О. Ейхельман вважав, що в окремих випадках у процесі укладення міждержавних угод право ініціативи може бути надано національним меншинам. Наприклад, у разі порушення гарантованих прав національних меншин державою, на території якої вони проживають,

останні можуть звернутися до міжнародних інститутів з метою захисту своєї національно-культурної чи адміністративної автономії. Таку позицію учений обґрунтовує несправедливим територіальним поділом, зафіксованим у міжнародних мирних договорах 1919–1923 рр., «які розірвали багато природних національних спільностей... політично відірваних від свого рідного етнічного тіла, для того, щоб у певній – в дійсності лише мінімальній – мірі, виправдати ті територіально-політичні, так би мовити, неприродні розкраювання» [5, с. 128]. Проте О. Ейхельман вказує, що запропонований підхід, зумовлений тогочасною політичною ситуацією як у середині держав, так і на міжнародній арені, не впливає на зміст поняття «суб'єкт міжнародного права», яким може бути виключно держава. У такий спосіб, переконаний він, дипломати намагаються політично виправдати втручання урядів своїх держав у внутрішні справи інших держав. З огляду на це, виникає політична потреба творення міжнародних партикулярних гарантій для захисту прав національних меншин як протидії сепаративним рухам, зумовленим самою практикою тогочасних міждержавних відносин і політичною ситуацією загалом.

О. Ейхельман переконаний у тому, що прості етнічні одиниці, первісні племена чи розвинені нації, якими б численними вони не були, коли вони позбавлені власної державної організації чи політичної автономії, то це не дає їм змоги функціонувати як повноцінним суб'єктам міжнародно-правових відносин. Такі етнічно-культурні одиниці в міжнародно-правовому укладі під поняття суб'єкт міжнародного права не підпадають [5, с. 135]. До того ж О. Ейхельман вказує на нові тенденції в розвитку національної ідеї, коли в умовах формування нового політичного світового порядку усі нації на земній кулі починають засновувати власні держави. Гасло про державне самовизначення народів, проголошене у 1918 р. президентом США В. Вільсоном, було покликане реально впровадити ідею національної державності у світі. Питання самовизначення нації, формування її державності, на думку О. Ейхельмана, має вирішуватися не ідейними переконаннями чи «сентиментальністю», а тільки правовим шляхом. Такий підхід не перешкоджатиме розвиткові і зміцненню національної ідеї відповідно до здатності кожної нації будувати свою державність.

Принцип самовизначення народів О. Ейхельман розглядає у поєднанні із принципом територіальної цілісності України, що є обґрунтованим як з боку політичної науки, так і політичної практики. На думку О. Ейхельмана, територія держави має виключно публічно-правовий характер, є нерозривною цілісною одиницею та цілком органічною частиною державності. Вона не може бути об'єктом для сторонніх дій, а її цілісність є складовою державної і національної безпеки. Важливим є твердження ученого про те, що територіальна сталість держави є необхідною умовою для функціонування цивілізації народів; це основа для утвердження сильної суспільної державної влади, яка здатна реалізовувати різносторонні інтереси населення, забезпечувати сталий порядок і розвивати культуру цивілізованого суспільства. Лише за умови осілості й територіальної сталості, наголошує дослідник, держава може продовжувати своє існування [4, с. 6].

Для реалізації і посилення принципу територіальної цілісності держави він пропонує запровадити федеративну систему державно-територіального устрою УНР, де федералізм трактується як можливість об'єднання роз'єданого в єдину незалежну суверенну державу. Федеративна ідея у такому випадку спрямована на розв'язання етнічних конфліктів, гармонізації регіональних інтеесів Української держави та запобігання сепаративним тенденціям. О. Ейхельман неодноразово вказує і на ту особливість, що федералізм існує на демократичних засадах за відсутності складних невирішених історичних питань із сфери політики і дипломатії [1, с. 34].

Аналіз праць О. Ейхельмана доводить, що іншою важливою складовою принципу самовизначення націй є її вільне приєднання до незалежної держави або об'єднання з нею чи встановлення іншого політичного статусу, самостійно визначеного народом. Для вирішення цього питання важливе значення мало виділення специфічних передумов утворення і чинників міждержавного об'єднання держав, що спрямовані на досягнення загального добробуту її суб'єктів. До них О. Ейхельман зараховує, по-перше, тісні національні зв'язки, по-друге, культурну та політичну наближеність та ідентичність, по-третє, історичні передумови організації союзної

держави. Окреслені принципи він використав у розробленні теоретичної моделі можливих міжнародних союзів за безпосередньої участі в них незалежної України.

На основі принципу народного суверенітету О. Ейхельман визначає право народу входити до складу іншої держави (унітарної чи федеративної) або об'єднуватись у міжнародні союзи з іншими державами. При цьому основна увага акцентується на тому, що принцип національного самовизначення має як внутрішній, так і зовнішньополітичний аспект, і є важливою нормою міжнародного права. Як правника, О. Ейхельмана більше цікавило питання співвідношення повноважень суб'єктів такого міждержавного утворення. Для забезпечення стабільності і довготривалості його існування, на думку дослідника, усі розбіжності між суверенними державами в тих чи інших питаннях необхідно унормовувати так званими вільними угодами. Їх потрібно укладати між рівними суб'єктами міжнародного права на основі обґрунтованих потреб, а також після досягнення спільної згоди сторін щодо їхньої доцільності і змісту. О. Ейхельман дає чіткі рекомендації щодо забезпечення сталості такої міжнародно-союзної організації. Її стабільність мала б визначатись кількома чинниками: рівнем реалізації інтересів усіх суб'єктів міжнародного утворення, що «спонукає їх вільно увійти до цієї організації й не порушувати встановленого нею правового ладу»; терміном дії міжнародного договору, який О. Ейхельман рекомендує укладати на 15 років. Водночас він вважає за потрібне залишати за суб'єктами союзу право позбавляти чинності окремі умови договору після закінчення терміну його дії. У випадках, коли держави – учасники міжнародного союзу не здатні самотійно розв'язати спірні питання, їм варто скористатись послугами Третейського суду, але за жодних обставин не вдаватися до засобів збройної боротьби. Отже, теоретично О. Ейхельман допускав утворення спільних митних союзів, системи дорожніх і залізничних шляхів тощо, але між незалежними в політичному сенсі державами. Йдеться швидше про доцільність створення не політичних, а економічних союзів.

О. Ейхельман точно визначив особливості міждержавних відносин після завершення Першої світової війни, а також можливу їхню еволюцію. Він не заперечував входження України до міждержавних союзів, але акцентував увагу на демократичних принципах їхнього утворення і функціонування, а саме: миру, партнерства, взаємоповаги, економічної вигоди, рівності сторін та збереження державного суверенітету суб'єктів такого утворення. Державна самостійність України була необхідною умовою на шляху створення будь-яких федеративних чи конфедеративних утворень, а їхньою основою повинні стати норми міжнародного права, які покликані гарантувати суверенітет держави у системі міждержавних відносин. О. Ейхельман шукав альтернативні та різносторонні шляхи розвитку зовнішньої політики України з метою повної реалізації її національного інтересу.

Отже, обґрунтовуючи право українського народу на власну державу, О. Ейхельман апелює до принципу самовизначення націй, розробленого І. Блюнчлі, В. Вільсоном та Т. Масариком. На відміну від вищезгаданих учених, він виробив програму державного розвитку для незалежної України, адаптуючи наявні політологічні розробки до української державницької традиції й ментальності української нації. Зміст принципу самовизначення націй учений насамперед розумів як можливість народів розпоряджатися своєю долею, право вільно визначати свій політичний статус і здійснювати економічний, соціальний і культурний розвиток.

Серед способів здійснення права народу на самовизначення О. Ейхельман виділив: створення незалежної та суверенної держави; вільне приєднання до незалежної держави або об'єднання з нею чи встановлення іншого політичного статусу, визначеного народом; гарантування усім народам, національним групам, громадянам, що проживають на території держави, рівні політичні, економічні, соціальні та культурні права. До того ж він пропонував механізми, які запобігають розчленуванню держави, часткового чи цілковитого порушення територіальної цілісності або політичної єдності суверенних та незалежних держав. Можна стверджувати, що основою для реалізації державного суверенітету О. Ейхельман вважав гармонійне поєднання принципу самовизначення націй і територіальної цілісності держави. Цілком очевидно є прихильність

ученого до ідеї, коли забезпечення державою прав і свобод кожного громадянина, у тому числі і національних меншин, підвищення авторитету закону є запорукою територіальної цілісності держави. У контексті вирішення цього питання актуальними є погляди О. Ейхельмана щодо статусу національних меншин у національній державі, які можуть бути використані і в сучасній політичній практиці, а тому потребують детальнішого вивчення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ейхельман О. Введение в систему международного права // *Университетские известия* / О. Ейхельман. – К., 1889. – №9. – С. 1–62.
2. Ейхельман О. Енциклопедія права: Курс читання проф. О. Ейхельмана у I-му семестрі економічно-кооперативного відділу Української Господарської Академії в ЧСР / О. Ейхельман. – Подєбради: Б. в., 1923. – 84 с.
3. Ейхельман О. Лист до Прем'єр-міністра / О. Ейхельман // ЦДАВОУ. Ф. 3882., оп. 1., спр. 14., арк. 85–91.
4. Ейхельман О. Очерки из лекций по Русскому государственному праву // *Университетские известия* / О. Ейхельман. – К., 1890. – №3. – С. 1–62.
5. Ейхельман О. Побутові підстави, правничий уклад і сучасний культурний поступ міжнародного права / О. Ейхельман // *Записки Української Господарської Академії в Чехословацькій Республіці*. – Подєбради, 1931. – Вип. 1. – Т. 3. – С. 108–153.
6. Ейхельман О. Стан сучасної дипломатії / О. Ейхельман // *Визволення*. – Прага, 1921. – Ч. 5–8. – С. 113–118.
7. Конституційні акти України. 1917 – 1920. Невідомі конституції України. – К.: Філософська і соціальна думка, 1992. – 272 с.
8. Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року (із змінами, внесеними згідно із законом №2222-IV від 08.11.2004 р.). – Х.: Фоліо, 2006. – 46 с.
9. Куян І. Співвідношення принципів територіальної цілісності держави та права націй на самовизначення як складових частин державного суверенітету. – [Електронний ресурс] / І. Куян // *Журнал Верховної Ради України “Віче”*. – Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/1554/>.
10. Мала енциклопедія етнодержавознавства / [відп. ред. Ю. Римаренко]. – К.: Довіра; Генеза, 1996. – 942 с.
11. Нагорняк М. М. Т. Масарик про національний принцип як основу демократичної стабільної Європи / М. М. Нагорняк // *Держава і право: зб. наук. праць*. – К., 2007. – Вип. 37. – С. 676 – 678.
12. Потульницький В. А. Історія української політології (Концепції державності в українській зарубіжній історико-політичній науці) / В. А. Потульницький. – К.: Либідь, 1992. – 232 с.
13. Присяжнюк А. Й. Конституційне будівництво в Українській Народній Республіці доби Директорії (листопад 1918 – початок 1921 рр.): дис. ... канд. прав. наук; 12.00.01 / Анатолій Йосипович Присяжнюк. – Х., 2002. – 197 с.
14. Расторгуев А. В. Национализм, право наций на самоопределение и сепаратизм в современной международной политике / А. В. Расторгуев [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://archie.narod.ru/text/secession.html>.
15. Романюк А. Порівняльний аналіз політичних систем країн Західної Європи: інституційний вимір: монографія / А. Романюк. – Львів: Тріада плюс, 2004. – 392 с.
16. Турчин Я. Б. Отто Ейхельман про перспективи розвитку української державності / Я. Б. Турчин // *Матеріали VII Міжнародної науково-теоретичної конференції студентів, аспірантів і молодих вчених «Соціально-економічні, політичні та культурні оцінки і прогнози на рубежі двох тисячоліть»* (8 квітня 2009 р.). – Тернопіль, 2009. – С. 289–291.